

УДК 930(477)«1950/198»: [322(470-89): 27-78]«18/191»

В.М. Орлов

**РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ЩОДО НЕПРАВОСЛАВНИХ
ХРИСТІЯНСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ І ЇХ
ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ
XX СТ.: УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ 1950-х –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.**

У статті охарактеризовано особливості релігійної політики Російської імперії щодо неправославних релігійних інституцій та специфіку їх функціонування на українських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Аналіз здійснено через призму науково-історичних праць українських істориків радянського періоду 1950-х – першої половини 1980-х рр.

Ключові слова: атеїзм, інослав'я, релігійна політика, римо-католицизм, Російська імперія, Україна, українська радянська історіографія, уніатство.

Вивчення релігійної політики органів державної влади російсько-імперського періоду щодо неправославного компоненту на українських теренах продовжує містити ряд «несфокусованих лакун», розробка котрих залишається актуальним питанням особливо через призму доробку вітчизняних істориків радянської доби повоєнного постсталінського періоду. Варто зацентрувати належну увагу на тому, що упродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. історія релігії і церкви та історія релігійної політики являла собою окраїну малоперспективну складову історичної науки. Можливість її студіювання відбувалася виключно в агітаційно-атеїстичному розумінні. Пом'якшення політичного режиму після смерті Й. Сталіна вплинуло й на гуманітарну сферу, зокрема історичну науку.

Метою статті є розгляд конфесійної політики офіційної Росії щодо наявного у державі «інославного» компоненту в Україні упродовж ХІХ – початку ХХ ст. через сприйняття цих процесів українськими радянськими істориками 1950-х – першої половини 1980-х рр.

Протягом зауваженого хронологічного періоду відбулося мінімальне відродження студій з історії релігії у постсталінський період. Науковими центрами розробки історії релігії в СРСР були виключно окремі центральні академічні установи Москви і Ленінграду. Наприклад, історією релігії та церкви займалися поодинокі науковці Інституту історії Академії наук СРСР, Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС СРСР у зазначений хронологічний період. Також окремі теми історико-релігійного підґрунтя розглядалися упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. науковими співробітниками Інституту сходознавства, Інституту етнографії імені М.М. Міклухо-Маклая, Інституту США та Канади тощо [1, с. 60, 62].

Так, вивчення певних аспектів історії релігії, зокрема релігійної політики Росії щодо «інослав'я» на українських землях в ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалося у роботах

Ф. Гаркавенка [2], Ю. Грекулова [3; 4], Й. Григулевича [5], О. Дружиніної [6; 7], Й. Ейнгорна [8], Л. Ємелях [9], О. Іпатова [10], В. Кабузана [11–13], О. Клібанова [14–16], Г. Ляліної [17; 18], М. Шейнмана [19–23] та інших.

Сучасним істориком, доктором історичних наук В. Яремчуком зауважено, що для постсталінського періоду аж до початку 1970-х рр. «... однією з провідних новацій в працях радянських істориків неросійських національностей була помірна дерусифікація та ренаціоналізація» [24, с. 59].

Поняття «українська радянська історіографія» загалом є одночасно складним і складеним поняттям. У постсталінський період поступово з'являється маркування «українська історіографія» та поєднання радянського і локального (наприклад, українського) вимірів, чому й сприяла поява синтетичної конструкції «українське радянське історіописання». Так, у праці М. Марченка, 1959 р. опублікування, уперше в радянській історичній науці повоєнного періоду було використано поняття «українська історіографія» [25]. Як зауважує відомий український історик, джерелознавець, історіограф, доктор історичних наук, професор Я. Калакура, «після ХХ з'їзду КПРС у добу хрущовської «відлиги» на якийсь час було «реабілітовано» поняття «українська історіографія...» [26, с. 12]. Також щодо співвіднесення «радянського» та «українського» компонентів в історичній науці знаним істориком було чітко зазначено, що «українська радянська історіографія розглядалася як невід'ємна, хоча й периферійна частина радянської історичної науки...» [26, с. 13].

Історико-релігійний фактор загалом та дослідження релігійної політики Російської держави щодо західнохристиянських церков на українських землях в ХІХ ст. зокрема були на маргінесі розгляду українськими істориками радянської доби, що було зумовлено атеїстично-інвективною спрямованістю істориків у дослідженні конфесійного фактору. Однак, в окремих працях можна простежити ряд поодиноких сюжетів, котрі ілюструють вагу конфесійного фактору в житті українських земель у складі Російської імперії упродовж останнього десятиліття ХVІІІ – початку ХХ ст. Як слушно зауважено В. Яремчуком, ряд українських істориків радянської доби, «... не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики ... намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, обстоювали «українські» фрагменти в російськоцентричній радянській історичній схемі» [27, с. 50]. Поділяючи подібну характеристику сучасника, ми можемо наголосити, що подібні рядки кореспондуються з науково-історичним доробком Івана Олександровича Гуржія (28 (15).09.1915 – 31.10.1971) (див. фото).

І. Гуржій – видатний український історик радянського періоду, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії наук УРСР. Він, незважаючи на табуованість історії західнохристиянських релігійних об'єднань, історії релігії та церкви в Україні та студію-

вання релігійної політики, домінування сприйняття історії релігії виключно з атеїстичних позицій, намагався продемонструвати роль релігійного фактору, хоча й з тогочасних ідеологічних позицій.

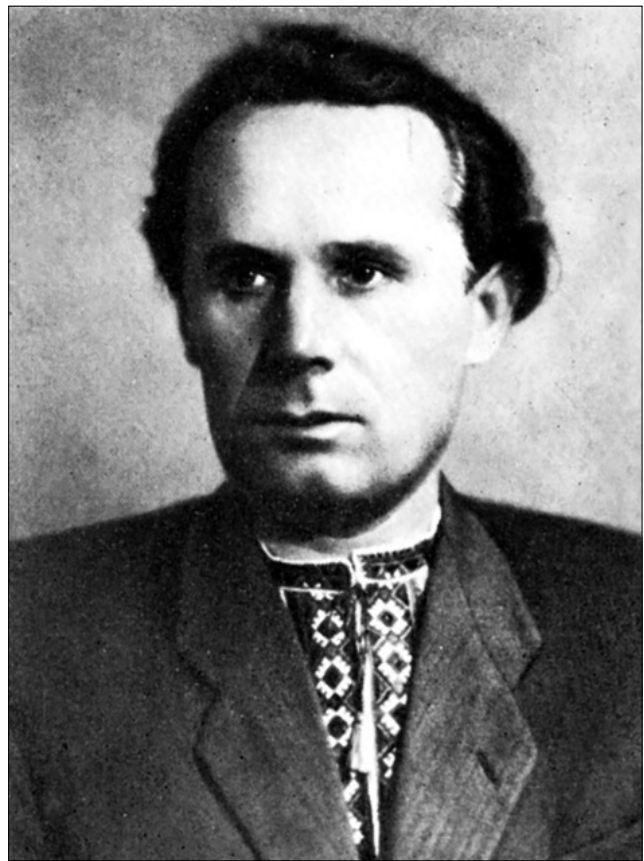
Так, І. Гуржієм у монографії «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954), в контексті соціально-економічної історії, зауважено, що, наприклад, у Київській губернії в 1837 р. роль так званого «інославно» неправославного фактору була досить значною. Це відображено у констатації ролі «... поезуїтських, римсько-католицького духовенства, ліквідованих римсько-католицьких монастирів...» в утриманні значного відсотка селян «... на умовно кріпосному праві» та важливості фактору Римо-католицької церкви загалом на теренах Правобережної України в XIX ст. [28, с. 26].

Інший цікавий сюжет пов'язаний з аналізом польського повстання 1830–1831 рр.: «... саме на Правобережній Україні жорстока феодально-кріпосницька експлуатація з'єднувалася з національно-культурним і релігійним гнітом...» [28, с. 424]. Тобто, істориком констатовано, поряд із етнонаціональним, рівнозначність, не другорядність конфесійного фактору для українських земель у складі Російської імперії упродовж зазначеного хронологічного періоду.

Знаковою для свого часу є фундаментальне дослідження В. Смолія, в якому на значному фактичному матеріалі та фактологічному рівні проаналізовано роль релігійних об'єднань західних християн, їх конфесійних інституцій та специфіку реалізації політики Російської держави щодо так званих «інославно» на українських землях в XIX ст.

Так, провідним українським істориком було наголошено на вагомій ролі конфесійного фактору в житті українців наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Науковцем відзначено, що під час і після трьох поділів Речі Посполитої та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії поступово змінюється політика щодо західнохристиянських неправославних громад. Зокрема, констатовано, що «католицька та уніатська церква поступово втрачала свої економічні й політичні позиції» [29, с. 167]. Було зауважено, що функцію конфесійної домінанти починає відігравати православ'я, що засвідчило чітку зміну релігійної політики щодо Правобережжя України [29, с. 167]. Ученим слушно було зазначено на неоднозначності й непослідовності у діях органів центральної влади, наприклад, щодо можливого переходу представників католицької віри до православ'я та особливості реалізації релігійної політики на місцях.

На думку В. Смолія, антиросійське повстання 1794 р. значно вплинуло й на релігійний вимір. Зокрема, відповідно до Указу від 6 вересня 1795 р. закривалася уніатська митрополича кафедра. Ця подія значно мінімізувала економічний і політичний вплив західнохристиянських інституцій на українські землі [29, с. 169]. Окремі змі-

Іван Олександрович Гуржій (1915–1971)

ни в релігійній політиці Російської імперії щодо західнохристиянських «інославно» релігійних інституцій в Україні відбувається, на думку В. Смолія, з приходом до влади Павла I, що є слушним і аргументованим зауваженням. Історик підтверджує власну позицію тим, що «... було організовано Віленську, Жмудську, Луцьку, Кам'янецьку і Мінську католицькі єпархії» [29, с. 170]. Зауважено, що на Правобережній Україні був присутній вплив польського етнонаціонального компоненту, який корелювався з релігійним складником [29, с. 171].

У свою чергу у науковій статті А. Зінченка у 1984 р. було зазначено, що «... одним із завдань радянської історичної науки є всебічна характеристика ролі духівництва і церкви ... сьогодні історія релігії і атеїзму є предметом наукових досліджень дедалі більшого числа вчених...» [30, с. 98]. Тобто, українським істориком за радянської доби чітко окреслено важливість історико-релігійного компоненту та можливого студювання релігійної політики щодо західнохристиянських об'єднань.

Таким чином, здійснивши аналіз окремих робіт, котрі містять вкраплення історико-релігійної тематики, можемо відзначити, що стосовно релігійної політики Російської держави щодо західнохристиянських релігійних інституцій в Україні XIX – початку XX ст. в українському радянському історіописанні не сформувався цілісного напрямку з дослідження історії релігії та церкви в Україні. Історичні праці щодо цієї тематики відзначаються

тенденційністю та усвідомленням периферійності ролі релігійного чинника в історії України. Констатовано, що упродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. сама дефініція «українська історіографія» сприймалась досить неоднозначно серед фахових науковців. Однак, упродовж зауваженого періоду в українській радянській історіографії з'явилися оригінальні наукові дослідження (І. Гуржія, В. Смолія, А. Зінченка та ін.), у яких присутній релігійний компонент та відбувається студіювання релігійної політики Російської імперії щодо західних християн в українських землях XIX – початку XX ст., що стало важливим підґрунтям для формування новітнього українського історіописання історії західнохристиянських громад в Україні та їх діяльності у складі Російської імперії упродовж XIX – на початку XX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Орлов В.М. Від релігійного андеграунду до наукової реабілітації: нові релігійні течії в історіографії 1960-х років – початку XXI століття: монографія. – Полтава: Астрія, 2015. – 330 с.
2. Гаркавенко Ф.И. Что такое религиозное сектантство. – М.: Военное издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1961. – 123 с.
3. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения; отв. ред. А.И. Клибанов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 192 с.
4. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.); отв. ред. П.К. Курочкин. – М.: Наука, 1969. – 184 с.: ил. (Научно-популярная серия).
5. Григулевич И.Р. Папство. Век XX. 2-е изд., дополн. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – 532 с.: ил.
6. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Издательство «Наука», 1970. – 383 с.
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
8. Эйнгорн И.Д. Очерки истории религии и атеизма в Сибири (1917 – 1937 гг.). – Томск: Издательство Томского университета, 1982. – 225 с.
9. Емелья Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. – Москва; Ленинград: Издательство «Наука», 1965. – 201 с.
10. Ипатов А.Н. Взаимосвязь религиозного и национального в меннонитстве // Вопросы научного атеизма / ред. кол.: А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М.: Издательство «Мысль», 1971. – Вып. 12. С. 64–93.
11. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.); отв. ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
12. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М.: Издательство «Наука», 1971. – 191 с.
13. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья / под ред. В.С. Зеленчука. – Кишинев: Издательство «Штиинца», 1974. – 160 с.
14. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: Издательство «Наука», 1965. – 348 с.
15. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Издательство «Наука», 1973. – 256 с. (Серия «Научно-атеистическая литература»).
16. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность (социологические и исторические очерки). – М.: Издательство «Наука», 1969. – 272 с.
17. Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.
18. Лялина Г.С. Новые тенденции в идеологии баптизма. – М.: Издательство «Знание», 1979. – 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Научный атеизм», 10).
19. Шейнман М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – 468 с.
20. Шейнман М.М. Ватикан между двумя мировыми войнами. – М.: Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 240 с.
21. Шейнман М.М. Краткие очерки истории папства. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – 192 с.
22. Шейнман М.М. От Пия IX до Павла VI. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М.: Издательство «Наука», 1979. – 175 с.
23. Шейнман М.М. Папство. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 208 с.
24. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-х років. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 59–98.
25. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
26. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
27. Яремчук В. Идеологічні ідентичності істориків в радянській Україні. Світло й тіні українського радянського історіописання: матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 43–51.
28. Гуржія І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 451 с.
29. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1978. – 192 с.
30. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1984. – № 1. – С. 98–104.

Орлов В.Н. Религиозная политика Российской империи относительно неправославных христианских объединений и их деятельность в Украине XIX – начала XX в.: украинская советская историография 1950-х – первой половины 1980-х гг.
В статье охарактеризованы особенности религиозной политики Российской империи относительно неправославных религиозных институтов и специфика их функционирования на украинских землях на протяжении XIX – начала XX в. Анализ осуществлен сквозь призму научно-исторических трудов украинских историков советского периода 1950-х – первой половины 1980-х гг.
Ключевые слова: атеизм, инославие, религиозная политика, римо-католицизм, Российская империя, Украина, украинская советская историография, униатство.

Orlov V.M. The religious policy of the Russian Empire concerning the non-Orthodox Christian associations and their activities in Ukraine of the 19 – early 20 century: the Ukrainian Soviet historiography of the 1950s – the first half of the 1980s.
In this article, features of the religious policy of the Russian Empire concerning the non-Orthodox religious institutions and the specifics of their functioning on Ukrainian lands during of the 19th and early 20th centuries are characterized. The analysis was carried out through the prism of scientific and historical researches of Ukrainian historians of the Soviet period of the 1950s – the first half of the 1980s.

Keywords: atheism, non-Orthodox, religious policy, Roman Catholicism, Russian Empire, Ukraine, the Ukrainian Soviet historiography, Uniate.

15.02.2018 p.

